

על אמנות המילים, התמונות, והקומות עיון משווה בשיריהם של אברהם שלונסקי וזאב

החיבור בין המשוררים אברהם שלונסקי וזאב במסגרת התייחסות אחת אולי לא היה נולד אלמלא התזמון הרחב יותר והוא, היות שניהם מעמודי הסמך של ספרות הילדים העברית, אשר בשנה זו אנו חוגגים מאה שנה להולדתם.

מה בין שלו נסקי לזאב, שאלתי את עצמי, מלבד העובדה ששניהם כתבו לילדים ושניהם פרסמו את יצירתם ב"דבר לילדים"? שאלה זו הולידה חיבור וגילוי שהפתיעו אותי, והאירו לי צדדים שלא חשבתי עליהם בעת שנפגשתי עם כל אחד מהמשוררים בנפרד.

זאב הוא אמן התיאור. מרבית שיריו בנויים כרשימת פריטים (קטלוג) שצירופם יוצר תמונה חזותית,¹ שלונסקי הוא אמן הלשון. אי לכך חשבתי כי – מפגש זה, שבו עומדים שלונסקי וזאב במרכז הדיון, הוא גורם המזמן השוואה בין שתי צורות ביטוי בשירה; האחת היא, עיצובו של רעיון מופשט באמצעות שיר הבנוי מרצף של תמונות – המאפיין את שירת זאב - כפי שהוא בא לידי ביטוי בשיר "אבד לי הכדור"² והשנייה היא, עיצוב של רעיון דומה באמצעות משחקי לשון ושילוב של מקורות תרבות מגוונים, כפי ש הדבר בא לידי ביטוי בשיר "סוד הכדור שהלך לאיבוד"³ של אברהם שלונסקי.

השוואה בין שני שירים של שני משוררים, כשכל אחד מהשירים ממוען לקהל יעד אחר מעוררת בעייתיות מסוימת. אך היות ששלונסקי שלל לחלוטין את הכתיבה במיוחד לילדים, או בלשונו: "שאינן לרדת לקומה הנמוכה של הבנת הילד"⁴, חשבתי כי דווקא הבחירה בשני שירים שכל אחד מהם ממוען לקהל שונה ושניהם עוסקים בנושא ובחומרים דומים, מזמנת את התייחסות לסוגיה שהעסיקה מאוד את הכותבים לילדים בתחילת המאה והיא, התאמת היצירה לגיל הנמענים.

שני השירים, מתאימים לשמש להדגמתם של שני קריטריונים מרכזיים לסיווג גילי של יצירות ספרות; א. הקומות ביצירה ספרותית⁵ ב. סוג הבעיה המציקה לדובר בשיר. למרבה הפלא, במסגרת מחקר ספרות הילדים התייחסות ליצירת זאב היא כמעט אפסית. לעומת זאת, על אברהם שלונסקי כו וירטואוז המילים וכאמן השימוש בריבודי הלשון, נכתב רבות. אי לכך, לפני שאתחיל בהשוואה, כמה דברים על זאב כאמן התמונה.

1. שיר יחשב לרשימה או לקטלוג, אם הוא בנוי כאוסף של אלמנטים המקושרים ביניהם באמצעות מכנה משותף, כשכל אחד מן האלמנטים מייצג רק חלק מן השלם. הנושא של השיר מיוצג בשלמות רק על-ידי כל האלמנטים יחד. פרטי הקטלוג אמנם אנלוגיים זה לזה, אולם אנלוגיה זו מוקנית להם ב של השתייכותם למכלול (בתוקף מעמדם כחלקיו של שלם, כמתארים אובייקט, או כמייצגים באופן סימולטאני רעיון ועוד – וראו, ערפלי בונע, מבנה ומשמעות בשירת יהודה עמיחי, אוניברסיטת תל-אביב, 1977.

2. פרחי בר, הקיבוץ המאוחד תשל"ה, עמ' 47.

3. א. שלונסקי, שירים, ספר חמישי, משירי הפרוזודור הארוך, עמ' 207, ספרית הפועלים, 1971.

4. א. שלונסקי, ספרות ילדים או ספרות ילדותית (1943), ילקוט אשל, קובץ מאמרים שהתפרסמו בעיתונות העברית בשנים 60-1933, ספרית הפועלים.

5. על נושא הקומות ביצירה לילדים ראה גם במאמרה של מירי ברוך, על קומה ועוד קומה בשירת מרים ילן-שטקליס לילדים, לכל שיר יש שם, פפירוס, עמ' 56.

קריאה בספר "פרחי בר"⁶ של זאב (שבו מקובצת מרבית יצירתו של זאב לילדים), כמוה כשיטוט בתערוכת תמונות. תמונות של טבע חי ומשתנה בכל עונות השנה, שמים וכל צבאם; תמונות של חגי ישראל - בעיקר כפי שהם נחוגו בהתיישבות העובדת, בעין-חרוד, בנהלל ובדגניה, ותמונות הווי של היישוב החילוני הנאחז בארץ במחצית הראשונה של המאה ה-20. בתוך התמונות, במקביל להן וכבואה של מראות הטבע וההווי בשירים, מהלכות דמויות אנוש החיות, נושמות ומתפעמות מחילופי העונות, מפרחי הבר, מהנבט שנבט בגן, מהים, מהחוף, מהחול החם ומהאש המתלקחת. הן מדברות עם השדות, אוהבות את "אילן הסרק העומד בשלכת על נופו הערום מלא השמים", ואת "האילן הפורח בגן", מודות למזל הטוב שהביא אתו את היונים הלבנות לחצר הבית, שמחות עם הפרפר המרפרף בגן, וחרדות ללטאה שאיבדה את זנבה.

זאב מנסה לתפוס בתמונותיו גם רגעים של "ראשית" בחיי הדמויות, החל מרגעים אישיים כמו היום הראשון ללימודים, יום החתימה של ילד על "דבר לילדים", היום הראשון ללימוד שחייה, או בניית הסוכה הראשונה, וכלה באירועים היסטוריים של ראשית המדינה כמו הבול היהודי הראשון, חגיגת יום העצמאות הראשון ועוד. לעתים התמונות מתרחבות והופכות לחיזיון, כמו תיאור ראשיתה של קבוצת דגניה.⁷ רוב התמונות בספר בנויות כאימאז' וכקולאז'⁸ הפועלים על התפיסה החזותית. הוא מרפרף מפריט לפריט ומסוג אחד של אינפורמציה לסוג אחר, וכמו בכל תבנית שירית הבנויה כקטלוג המכנה המשותף הוא שיוצר את המסגרת ואת ההקשר. דוגמה לכך הוא השיר: "פרח"⁹ בו מתואר סוד החיים המחזורי: מזרע לזרע.

פרח. / לצד משעול / עולה גבעול / עדין מאוד. סגור כסוד, / ירק בהיר / ניצן זעיר. // "יהי פה פרח על גבעול / אומר עובר- את-המשעול, / פרח... // יום עובר, / ליל גובר, / שחר נושר. / בקר זרח - / ניצן נפתח // "הנה פה פרח על גבעול" - / אומר עובר- את- המשעול. / פרח... // "אור חולף, / חולף הצל, / יום חולף, / חולף הליל - / הפרח קמל. / [...] וכך עד הפריחה החדשה.

השיר "אבד לי הכדור", השייך לקבוצת השירים הליריים של זאב מתאר חוויה רגשית, אך גם הוא בנוי מרצף של תמונות כמו יתר שיריו התיאוריים, כשכל תמונה היא פריט בקטלוג. ההבדל בין השיר של זאב לזה של שלונסקי מתחיל כבר בשמות השירים. הכותרת של זאב מרמזת על אירוע קונקרטי, אישי וחד-פעמי – "אבד לי הכדור".

שלונסקי, לעומת זאת, מציע בכותרת לקורא לדלג על שלבי ה"פשט" ולהצטרף אליו למסע של גילוי ה"סוד", סודו של הכדור שהלך ל"איבוד", ובהתאם לכך, לפני שנגיע ל"סוד" נתחיל עם הכדור שאבד בשירו של זאב:

6. הספר במהדורתו הראשונה אזל מן השוק. מהדורה חדשה ומאירת ובה קובץ מצומצם של שירים יצאה ב-1999.

7. סיפורו של תא בזא, המוקדש לדגניה בת הארבעים, פרחי בר עמ' 37, הקיבוץ המאוחד תשל"ה.

8. שגם הם סוג של תבנית קטלוגית.

9. פרחי בר, עמ' 6.

אבד לי הכדור בבקר חיפשתי לשוא
הגדול האדום. במיטה, בארון, בשולחן
בו שיחקתי ותחת כל שיח בגן -
כל היום, לא היה הכדור.

ובלילה – ואז -
חלמתי: תהום עצמתי העיניים
ואני זורק כדור לשמים ושיחקתי, כך, בידיים:
ושולח אחריו הידיים אחת, שתיים, שלוש;
לתפוש. אני עף יד, חזה וראש
ופתאום – כפליים ---
נופל הכדור אל התהום חשבתי, באמת הכדור בידיים.
ואני אחריו.

צחקה אחותי הגדולה:
"אחי הקטן, איך שיחקת היום?"
ואבד לי שנית הכדור האדום.

השיר "אבד לי הכדור" בנוי מחמש תמונות ברצף של זמן - כל היום, לילה, בוקר, אז, ומאז -
ומארבעה קומות במישור התרחשות העלילה - במישור הריאלי, בחלום, בדמיון ובתודעה.
ההתקדמות במישור הזמן היא שבונה את השלד של העלילה, והיא גם הכותרת של כל תמונה.
העלייה בקומות ההתרחשות בונה את המשמעות המופשטת של המושג "אבד לי" כמייצג את
המעבר מתמימות לפיקחון, או את המעבר שבין היכולת לשחק ולדמיין באופן חופשי, ובין
העכבות שהבגרות והסביבה מצמיחות בנו.

הבית הראשון הוא הבית היחיד שאינו מעוצב כתמונה פלסטית כי הוא למעשה הרחבה של
הכותרת, הממקמת את הגיבור באחת המדרגות שבתוך קומת התודעה הראשונה. הסיפור הפשוט,
"אבד לי הכדור [...] בו שיחקתי כל היום", מייצג את נקודת המהפך הראשונה בחייו של ילד: המעבר
מהמשחק הריאלי הפשוט והתמים, **ללא דאגות**, להכרה בעובדות החיים הלא נעימות, ההכרה
בקיומם של ה"יש" וה"אין", ברמה הבסיסית ביותר.

בבית השני משתנה מישור הפעולה ואנו עוברים לקומת החלומות והפחדים. תמונת החלום היא
תמונה דינמית. אפשר לראות את הילד המשחק בכדור, את הכדור הנזרק אל השמים ונופל
לתהום, ואת הגיבור הנופל אחריו ... אך כמו בכל תמונה המוגבלת בזמן ובמקום גם תמונה זו
נקטעת ברגע המותח ביותר. וכמו בסופו של כל חלום, גם כאן יש חזרה לתמונת המציאות.

בבית השלישי נעשה ניסיון אחרון של וידוא אבדה, אך כשמתברר שגם חיפוש זה הוא לשווא,
נותרת התקווה האחרונה והיא החזרת הכדור בעזרת הדמיון - זה הדמיון המקשר, כדברי
שלונסקי, בין תינוק ופייטן¹⁰ - ואנו עוברים לתמונה חדשה ולקומה נוספת המתארת משחק
"כאילו"¹¹.

לרגע נדמה שהנה באמת הכדור בידיים, אך לתמונה זו מתגנבת הציניות – בדמות האחות הגדולה -
הרואה כבר את העולם רק במישור הנגלה ובוזה למשחק הדמיוני. כאן נגמרות התמונות ומתחילות
המילים ועמן אנו עולים לקומת התודעה.

10 . א. שלונסקי, **אני וטלי בארץ הלמה**, ספרית פועלים, תל-אביב, 1971.
11 . על מאפייני משחק ה"כאילו", ראה, אלמוג, **תפיסות עולם וגישות חינוכיות ביצירתה של מרים ילן
שטקליס לילדים**, דני ספרים, 1999.

"אבד לי שנית הכדור האדום" פירושו, אבדו לי גם התמימות וגם הדמיון. בפעם ראשונה אבד הכדור כחלק מההכרה במציאות החיים היומיומית, ובפעם השנייה אבד גם המשחק הדמיוני. אין זה מקרה שאת המעבר מהיכולת לחלום ולדמיון, אל הברגרות המפוכחת, מייצגת האחות "הגדולה", המצויה עדיין בעיצומו של תהליך ההתבררות בו היכולת לחשוב על חשיבה עדיין לא מפותחת.

לעומת הדמויות של זאב, הדמויות בשירו של שלונסקי, "סוד הכדור שהלך לאיבוד", מצויות עמוק בתוך הברגרות כשהן כבר עורגות אל העבר.

ברמת הזמן, התודעה וניסיון החיים, שירו של שלונסקי - "סוד הכדור שהלך לאיבוד", הוא הקומה הרביעית של השיר של זאב. אך בשונה מהקומות שבנה זאב, הצומחות אחת על גבי השנייה, או אחת מתוך השנייה, כשכל קומה מבטלת את קודמתה, כמו גולם ופרפר, הקומה של שלונסקי, שהיא הקומה העליונה, שקופה, ורואים דרכה את היסודות והחומרים מהעבר, לא כמטמורפוזה אלא כתמהיל, אשר זיהוי מרכיביו מכפיל את ההנאה. זיהוי המרכיבים של "סוד הכדור שהלך לאיבוד" הוא שמקשר גם את השיר של שלונסקי לספרות הילדים.

הסיפור העממי, כאמנות שעברה את מחסום הזמן, המקום והתרבויות, ריתק את מניחי התשתית של ספרות הילדים, ושלונסקי ביניהם. בסיפור העממי הוא מצא את המפגש הקרוב ביותר בין ספרות העמים לבין ספרות הילדים. סיפור-הבדיחה העממי על חושם שהלך ל"איבוד"¹² (שעובד לילדים ע"י אנדה פינקרפלד עמיר, ופורסם ב"דבר לילדים") הוא המפתח להבנת השיר של שלונסקי.

חושם הלך לאיבוד

מוחו של חושם מאוד טרוד / מה זה: ללכת "לאבוד" / שמה הולכים כל הדברים: / העפרונות, האולרים, / צעצועים ומפתחות, / הארנקים, / המטפחות, / וכל דבר שנעלם, / הלך "לאבוד". / דווקא לשם! / וחושם כך את זאת הסביר: / ודאי "אבוד" הוא שם של עיר, / אולי אפילו שם של כרך; / למצוא אותו אני מוכרח! / אמנם מפה ללכת צר, / אך ב"אבוד" אמצא אוצר! / לשערי שלט חרות: / פה עיר גדולה ושמה "אבוד": / הנה באים, / פה נמצאים / רבובות צעצועים. // חושם הלך, ביתו עזב, / גם את האם, גם את האב, / והוא הולך עוד עד היום / ולא מצא את המקום. // אמו בוכה, האב נאנח: / הוי חושם לאבוד הלך!

הסיפור על חושם הוא סיפור-בדיחה - המבוסס על הומור מילולי – וככזה הוא אמור להצחיק את השומע. ההומור מושג בעזרת שתי קומות של ידע. בקומה הראשונה מצוי **גיבור נאיבי** שאינו מכיר את הצרוף הכבול, "הלך לאיבוד", ובקומה השנייה מצוי **הקורא המשכיל**, היודע שהמילים שמהן מורכב הביטוי איבדו את הוראתן הראשונית.

שלונסקי אהב לשחק במילים ובצירופי מילים, לפרק אותם ולבנותם מחדש. אולם המשחק הלשוני של שלונסקי בשיר הזה עם הפירוק של הביטוי "הלך לאיבוד", כפי שעשה חושם בסיפור העממי, הוא משחק של "הפוך על הפוך".

סוד הכדור שהלך לאיבוד

וכשאבד ממנו כדורו – אמרו לו :
"זה כדורך הלך לו לאבוד." –
והוא יצא הרחק אל השדה
כדי למצוא :
- איפה הוא האבוד הזה? –
ולא מצא.
נצא אחי
נצא אל הזמנים והמקומות כולם
ובכובד ראש
וקצת
רק טיפ-טיפה עצבות-לא-תגונה
נא נחפש :
לאן הלכו כל הימים אשר היו לתמול.
נפשי אומרת לי כי שם
אולי נמצא בהיסח-דעת
את כל הכדורים האבודים
של ילדותנו.

השיר "סוד הכדור שהלך לאיבוד" נפתח בתזכורת קצרה של הסיפור על חושם, תזכורת שמובלעת בה הנחה של ידע קודם, המשותף לקורא ולמספר. הוא מחזיר אותנו לסיפור העלילה באמצעות אותיות הקישור "וכש-" בפתיחה, ובאמצעות השימוש בשם הגוף "לו" בהמשך ("אמרו לו"), אך כדרכו של המספר העממי הוא אינו נצמד לעובדות, אלא מסדר אותן לפי צרכיו. "כל הדברים" השימושיים – עפרונות אולרים וכיו"ב שהלכו לאיבוד בסיפור המקור, מצטמצמים למושג אחד "כדור", והכדור אינו אובד "לו", אלא "ממנו". הגיבור של שלונסקי יוצא לחיפושים לא מתוך חוסר הבנה, כפי שעשה זאת חושם, אלא כ"שאמרו לו: זה כדורך הלך לאיבוד".

את סיפור הבדיחה על חושם מסיים שלונסקי במשפט "הוא לא מצא", כעובדת חיים. על ידי כך הוא עיקר את ההומור וביטל את הקומה השני. יה מספור המקור - הקומה שבה מצוי הקורא ה"חכם". בנקודה זו הוא סוגר את הדיאלוג עם סיפורו של חושם ופותח בדיאלוג חדש. הוא פונה לנוכחים, המקשיבים לסיפור המשוחזר ומציע: "נצא אחי" להמשיך את החיפוש האין סופי של חושם, אחר ה"איבוד" הזה, אך הפעם לא כדי לחפש את החפצים שהלכו לאיבוד, אלא אחר "הימים אשר היו לתמול", ואחר "כל הכדורים האבודים של ילדותנו". בחיפוש זה אין כבר נאיביות, אלא "כובד ראש, וקצת, רק טיפ טיפ ה עצבות-לא תגונה", והשלמה עם העובדה שהחיפוש כבר שייך לחלומות ולעבר.

בעוד גיבורו של זאב חולם, מדמיין ומתפכח, בקומות הראשונות, גיבורו של שלונסקי כבר מצוי בשלב הגעגועים, הזיכרונות, ואולי ה"חושמיות" במהדורה אחרת. השיר פתוח לאינטרפרטציות רבות, כי כזה הוא טבעה של הקומה העליונה, הבנויה על רבדים של שפה, תרבות וניסיון חיים.

התחלנו את העלייה בקומות עם שירו של זאב המדלג מעל הקומה הראשונה הריאלית, וכדי להשלים כמה פרטים על קומה זו, אני מצרפת את שירה של פניה ברגשטיין – ממניחי התשתית של ספרות הילדים לקטנטנים - "כדור":

כדור מבריק, כדור עגול, שוב ישוב יקפוץ אלי,
חציו אדום, חציו ירוק, כדור, כדור כזה נפלא -
למעלה ז-ז-זרוק – לו קיבלתי מתנה!
יטוס לכחול ובלילה עת ישנתי,
ושוב יפול חלומות עליו חלמתי -
לשתי ידי. על כדור ירוק-אדום,
זרוק אותו לאדמה - בידי אותו אחזתי

– בחלום ...

למרות העובדה שהכדור של פניה הוא כולו פרי דמיון ומשאלת לב ואילו ה"כדור" של זאב היה בפועל ורק אבד, הכדור של פניה הוא כדור אמיתי והכדור של זאב, משל ה וא. גם כאן ההבדל מצוי כבר בשמות השירים.

הכדור שעליו חולם הילד בשיר של פניה, הוא אותו כדור (לפני שאבד), בו שיחק הילד "כל היום" בשיר של זאב. כדור זה שייך לעולם הריאלי של כאן ועכשיו שהיא קומת העובדות, החקר והגילוי. בהתאם לכך, הכדור בשיר זה מעוצב כהגדרה סגורה ומדעית של המושג "כדור". כל מאמץ להתרומם מעבר לתופעה המתוארת בשיר יהיה מגוחך. לא כך הוא הדבר בשיר של זאב שבו ל"כדור", כמו גם למושג "ללכת לאיבוד" הנקשר אליו, יש כבר רובד משתמע. גם החלומות בשני השירים נבדלים זה מזה בכך שבשיר "הכדור", החלום מקביל למושג "רצון" או בלשון הילדים "אני רוצה", והוא רק הרחבה של העולם הריאלי בקומה הראשונה, ואילו בשיר "אבד לי הכדור" מייצג החלום את עולם הפחדים ותת ההכרה, המצויים כבר בקומה השנייה.